

W. R. SCHMALSTIEG

BALTŲ IR SLAVŲ KALBŲ VOKALIZMO SISTEMŲ RAIDOS CHRONOLOGIJA

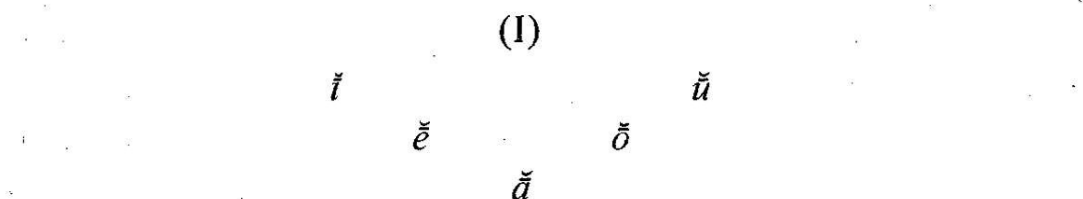
Baltų ir slavų kalbų santykių tikslesnis nustatymas yra amžinai nemirštanti problema, kurios sprendimui, tur būt, yra išlieta daugiau rašalo, negu bet kuriam kitam baltų kalbotyros klausimui. Man atrodo, kad čia neverta net mėginti duoti šio klausimo istorijos. Norėčiau tik paminėti vieną veikalą, kuriame yra labai gera apžvalga: Simas Karaliūnas, Baltų ir slavų kalbų ryšiai (= Lietuvių kalbotyros klausimai, X, 7–100).

Kadangi Karaliūno pateiktos išvados gerai žinomos, aš jų čia neminėsiu. Norėčiau tik pridėti ir savo nuomonę prie visų kitų nuomonių šiuo baltų ir slavų „vienybės“ klausimu.

Norėčiau pasiūlyti, kad būtų bandoma išstudijuoti laipsnišką vienos kalbinės sistemos įsiliejimą į kitą. Pavyzdžiui, galėčiau įsivaizduoti, kad indoeuropiečių prokalbė yra tarsi šachmatų lenta, kurioje figūros dar nebuvo pajudintos, tada lietuvių kalbą galima būtų įsivaizduoti kaip kitą šachmatų lentą, kurioje kai kurios figūros jau buvo pajudintos, o bendroji slavų prokalbė būtų trečioji šachmatų lenta, kurioje kai kurios figūros buvo taip pat jau pastumtos. Tuo būdu gautume problemą: reikėtų palyginti lietuvių kalbos šachmatų lentą su bendrosios slavų prokalbės lenta ir stebėti, kokį laiko tarpą „žaidimas“ lietuvių kalbos šachmatų lentoje ir bendrosios slavų prokalbės lentoje galėjo būti toks pat. Iš tikrųjų, kuriame nors taške „figūrų ėjimai“ slavų ir lietuvių šachmatų lentose būtų galėję būti tie patys. Sakysime, baltieji galėjo paeiti prieš karalių stovinčiu pėstininku per du langelius ir taip pat galėjo išvesti savo karaliaus sparno žirgą, o juodieji tuo tarpu galėjo pajudinti prieš karalių stovintį pėstininką ir taip pat išvesti savo karaliaus sparno žirgą. Bet mes taip pat galime įsivaizduoti, kad lietuvių kalbos lentoje sekantis baltųjų ėjimas galėjo būti buvęs prieš valdovę stovinčio pėstininko pastūmėjimas, o tuo tarpu bendrosios slavų prokalbės lentoje baltieji išvedė savo valdovės sparno žirgą. Tuo būdu situacijos lietuvių kalbos ir bendrosios slavų prokalbės lentose jau būtų skirtingos, nors dar būtų įmanoma rekonstruoti galimą, bet nebūtinai tą patį „žaidimą“, kuriam nors laiko tarpui abiejose lentose.

Tai maždaug taip aš mėginu įsivaizduoti baltų ir slavų kalbų santykius. Baltų kalbų pakitimai galėjo įvykti kartu su pakitimais slavų kalbose, arba jie galėjo įvykti atskirai. Mano nuomone, jokių būdu negalima tvirtinti, kad reikėtų palankiau priimti bendrus pakitimus, negu paralelinius pakitimus. Tačiau visgi labai įdomu yra pasiūlyti galimas chronologiškų stadijų pakopas baltų ir slavų kalbų lingvistinių sistemų išsivystyme. Mano išmanymu, tokie tyrinėjimai turėtų būti eventualiai atlikti visose baltų ir slavų kalbų gramatikos srityse: fonologinėje, morfologinėje ir (jeigu tai būtų įmanoma) taip pat sintaksinėje bei leksinėje. Tačiau šiame pranešime aš kalbėsiu tik apie vokalizmo sistemų išsivystymą baltų ir slavų kalbose.

Ir net šioje susiaurintoje temoje aš taip pat visiškai neliesiu problemų, susijusių su pusgarsiais (*schwa*) ir laringalais. Aš tik neseniai pakeičiau savo ankstyvesnę nuomonę, ir dabar manau, kad laringalinė teorija nėra svarbi baltų ir slavų kalbų problemoms svarstyti. Abiejų pusgarsių (*schwa primum* ir *schwa secundum*) problemos taip pat nėra pakankamai svarbios baltų ir slavų kalbų klausimais: čia dėl jų neverta gaišti laiko. Tarp kitko, esu linkęs analizuoti visus dvibalsius kaip bifoneminius junginius, tai yra, balsis ir *i* arba *u*. Tuo būdu mano įsivaizduojama indoeuropiečių prokalbės sistema galėjo būti tokia:

Vienas iš pirmųjų pakitimų, kurių galima rasti baltų ir slavų kalbose, buvo vadinamųjų ilgųjų dvibalsių sutrumpėjimas. Balsio ir *l*, *m*, *n*, *r* kombinacijas taip pat galima laikyti dvibalsiais (palyginkite vadinamuosius lietuvių kalbos mišriuosius dvibalsius). Straipsniuose, kurie pasirodė žurnaluose „Word“, „The Slavic and East European Journal“ ir „Baltistica“, aš mėginau išaiškinti, kaip daiktavardžių linksnių galūnių išsivystymas gali būti paaiškintas be prielaidos, kad kada nors baltų ir slavų kalbose yra buvę ilgieji dvibalsiai¹.

Kitas kalbinis pakitimas, bendras baltų ir slavų (taip pat, greičiausia, ir germanų) kalboms, buvo **o* ir **a* sutapimas į vieną garsą. Jokių būdu nelaikyčiau įrodytu dalyku tai, kad, esą, kadaise baltų prokalbėje yra buvęs dar **o* (vietoje **a*), nes čia remiamasi tik vienu faktu, būtent, kad prūsų kalbos viename dokumente (Elbingo žodynėlyje) mes dažnai randame parašyta *o* vietoje laukiamo *a*, pavyzdžiui, *bordus* „barzda“ (palygink lietuvių *barzda*).

¹ Slavic *o*- and *ā*-Stem Accusatives, — Word XXI (1965) 238–243; Slavic Morpheme Alternants in *ě/e* and *a/y*, — The Slavic and East European Journal XII (1968) 44–52; The Development of Common East Baltic Word-Final **-an*, — Baltistica IV (1968) 185–193.

Prūsų kalbos dokumentų faktai visuomet turi būti pasveriami atsargiai, turint galvoje, kad jų užrašytojai buvo vokiečiai, kurie girdėjo prūsų ištariamus garsus savo (vokiečių) tuometinės fonologijos rėmuose. Prūsų Elbingo žodynyje randama *o* vietoje *a* turi tiek pat įrodomosios galios baltų kalboms, kaip vokiškoje žodynelio pusėje užtinkama *o* vietoje *a*, pavyzdžiui: *Jor*, vietoje laukiamo *Jahr*, *Omese* vietoje *Ameise*, *Sonnobent* vietoje *Sonnabend*, *Ruckeoder* su *-oder* vietoje *Ader* ir t. t. Daugelyje vietų ortografinis *o* vietoje laukiamo *a* gali būti tik vokiečio, rašančio prūsiškai, prūsų kalbos labializuoto priebalsio interpretacija. Kadangi labializacija ir palatalizacija paprastai nepasitaiko germanų kalbose, tai tie vokiečiai, kurie užrašė mums išlikusius prūsų kalbos tekstus, interpretavo prūsų kalbos priebalsių labializaciją, kaip „priklausančią“ sekančiam balsiui².

Vienas bendras pakeitimas, randamas baltų ir slavų kalbose, yra indoeuropiečių prokalbės **eu* virtimas į *[j]au* abiejose šiose kalbų grupėse. Ir šiuo atveju man nepriimtinas tame pačiame Elbingo žodynyje randamas *eu* kaip įrodymas, kad prūsų kalba dar turėjo išlikusį indoeuropiečių prokalbės **eu*. Pirmiausia reikėtų patikrinti vokiškąją žodynelio dalį, kurioje randame *Sprew = Spreu* ‘kapojai’, parašyta su tuo pačiu *ew*, kuri taip pat randame žodyje *Hewt = Haut* ‘oda, skūra’, arba *Tewbe = Taube* ‘balandis’. Bet reikia eiti toliau ir atidžiau panagrinėti šį **eu* pakeitimą: į *[j]au*. Fonemiškai tai reiktų interpretuoti taip: kontrastas tarp **e* ir **a* prieš **u* išnyksta. Kitaip sakant, etimologinis skirtumas tarp **eu* ir **au* dabar yra išreiškiamas priebalsiu, kuris eina prieš šias garsų kombinacijas. Gal net būtų teisingiau pakeisti šį tradicinį postulata taip: baltų kalbose (gal būt, ir slavų prokalbėje) **eu* pasiliko toks, koks buvo, bet prieš jį einantis priebalsis buvo palatalizuotas (arba, jeigu žodžio pradžioje, tai galima sakyti, kad buvo pridėtas *j*). Tuo būdu tokiuose žodžiuose, kaip *keuto* ‘skūra, oda’, *gleuptene* ‘arklo dalis’, ortografinis *eu* mums daug ko negali pasakyti, kadangi nieko nežinome apie prieš jį einančio priebalsio charakteristiką. Remiantis kitų baltų kalbų struktūra, gal ir galima šiuo atveju būtų sakyti, kad tas priebalsis yra buvęs palatalizuotas.

Todėl galima manyti, kad vėliausia bendra baltų ir slavų kalboms sistema buvo tokia:

Antroji stadija (II)

<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>ē</i>	<i>ō</i> (trumpo <i>o</i> nėra!)
<i>ǣ</i>	

² William R. Schmalstieg, Labialization in Old Prussian, — Studies in Slavic linguistics and poetics in honor of Boris O. Unbegaun, New York, 1968, 189–193.

Išleisdamas kitas prūsų kalbos foneminės sistemos problemas, kurias galima nustatyti keliais skirtingais keliais, nustatysiu balsių sistemą (IIIa) rytų baltų prokalbei. Šioje sistemoje kirčiuotas **ei* arba virto į **ē₂*, kaip nurodyta diagramoje, arba **ei* pasiliko toks pat, bet jis užėmė tokią foneminę poziciją, kuri buvo priešais etimologinį **ō³*.

IIIa

<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>ē₂</i> (< <i>*ei</i> ir [?] <i>*ai</i>)	<i>ō</i>
<i>ě</i>	<i>ǣ</i>

Šioje sistemoje vidurinio pakilimo balsiai nėra poruojami pagal ilgį, bet tai išsprendžia, kadangi **ē₂* virsta į *ie* ir **ō* virsta į *ua* (rašoma *uo* lietuvių kalboje, latvių kalboje – paprastai rašoma *o*). Dvibalsiai iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip dviejų balsių junginiai, tuo būdu bendra lietuvių–latvių kalbų balsinė sistema buvo tokia⁴:

IVa

<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>ě</i>	<i>ǣ</i>

Kiek vėliau lietuvių kalboje trumpieji *e* ir *a* suskilo į ilgus ir trumpus balsius, tuo būdu dabartinės lietuvių kalbos balsių sistema atrodo taip:

Va

<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>é</i> (< <i>*ē₁</i>)	<i>ō</i> (< <i>*ā</i>)
<i>ě</i>	<i>ǣ</i>

Eidami nuo balsinės sistemos II, mes galime sekti slavų kalbų sistemos išsirutuliojimą į slavų balsinę sistemą IIIb, kurioje **ā* ir **ō* yra supuolę į vieną garsą:

IIIb

<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>ě</i>	<i>ǣ</i>

³ J. Kazlauskas, Dėl baltų **ei* ir **ō* raidos lietuvių žemaičių tarmėse, – Baltistica V (1969) 29–35.

⁴ Latgalių *o* vietoje laukiamo *a* neturi jokios reikšmės. Dabartinis tarimas dažnai skiriasi nuo ankstyvesnio tarimo. Balsiai rusų žodyje *город* „miestas“ ir bulgarų *град* „id.“ pradžioje nesiskyrė, o šių balsių dabartinis tarimas neinformuoja, ar *o* arba *a* atspindi ankstyvesnį tarimą. Reikia visada turėti galvoje visos sistemos raidą, ne tik vieno balsio raidą. Plg. dabar З. Зинкявичус, О развитии балтийского вокализма, – Балто-славянский сборник, Москва (spausdinama).

Kadangi slavų kalbose visi dvibalsiai pavirto vienbalsiais (balsiais), tuo būdu gauname balsių sistemą:

IVb		
<i>ĩ</i>	<i>y</i> (< * <i>ũ</i>)	<i>ũ</i> (naujas <i>ũ</i> < * <i>au</i>)
<i>ě</i>		<i>ǣ</i>

Išlyginus tam tikrus senuosius garsų ilgio skirtumus, naujoji slavų kalbų balsinė sistema tapo tokia pati, kaip ir bendroje praslavų kalboje:

Vb		
<i>i</i> (< * <i>ī</i>)	<i>y</i>	<i>u</i> (< * <i>ū</i> < * <i>au</i>)
<i>b</i> (< * <i>ī</i>)		<i>o</i> (< * <i>ū</i>)
<i>e</i> (< * <i>ě</i>)		<i>o</i> (< * <i>ǣ</i>)
<i>ě</i> (< * <i>ē</i>)		<i>a</i> (< * <i>ǣ</i>)

Daugiau įrodymų, kad slavų kalbose kažkada senasis indoeuropiečių prokalbės *o* buvo ištariamasis kaip *a*, galima matyti skoliniuose, ypač senosiose bažnytinėse slavų kalbose: senosios bažnytinės slavų kalbos *sotona* < graikų *satanās* „šėtonas“, taip pat pietų slavų kalbų metatezės padariniuose su pailginimu, kaip antai, senosios bažnytinės slavų kalbos *gradŏ* < **gardas*.

Taigi fonologijoje tasai labai dažnai perdedamas fonologinis skirtumas tarp trumpojo *a* germanų bei baltų kalbose ir trumpojo *o* slavų kalbose yra iš tikrųjų ne taip jau svarbus skirtumas, atsiradęs vėlesniu slavų kalbų išsivystymo laikotarpiu. Iš kitos pusės, indoeuropiečių **eu* ir **au* supuolimą galima laikyti bendru baltų ir slavų kalbų fonologiniu pakitimu.

Mano nomone, pirmiausia reikėtų išstudijuoti struktūrinius pakitimus fonologijoje, morfologijoje ir sintaksėje, einant iš vieno (ankstyvesniojo) į kitą laikotarpį. Bet netgi kada ir tai bus padaryta, aš abejoju, ar ir tuomet bus galima ką nors tikresnio pasakyti apie baltų-slavų „prokalbės“ buvimą. Niekas dar nėra nustatęs, kaip greitai kalbos kinta, ir mes, nežinodami, koks yra mažiausias ir didžiausias kalbos kitimo koeficientas, negalėsime nustatyti, ar kada nors yra egzistavusi ta „prokalbė“; iki šiol aš neturiu tam paremti jokių faktų, išskyrus savo paties subjektyvų nujautimą. Kitaip sakant, aš jokia būdu negalėčiau įrodyti, kad vienokia ar kitokia vienybė yra kada nors egzistavusi. Todėl, man o išmanymu, vienintelis moksliskasis kelias šiuo klausimu pasisakyti yra visiškai agnosticizmas, liečiant baltų-slavų kalbinės vienybės egzistavimo teoriją. Gal būt, kada nors ateityje bus galima atstatyti įvairių praeities laikotarpių baltų ir slavų kalbų gramatikas, tai tada gal ir galima bus bent šiek tiek nustatyti, kiek bendrų pakitimų būtų galėję įvykti, jeigu prileis-

tume, kad tokia vienybė iš viso kada nors egzistavo. Bet ir tada greičiausia nebus galima nustatyti, kaip ilgai tokia vienybė būtų galėjusi trukti.

Baigdamas aš vėl noriu pabrėžti, kad baltų ir slavų kalbinės vienybės problema yra dar neišspręsta ir greičiausiai pasiliks neišspręsta ligi to laiko, kai lyginamosios kalbotyros metodai bus gerokai patobulinti.